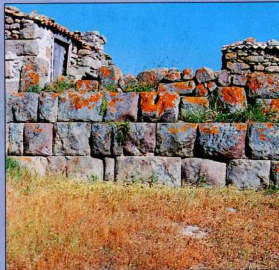

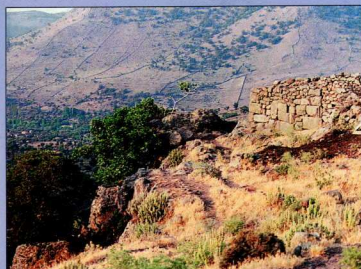

1α. Ο ισόδομος πύργος στα Μελάδια.

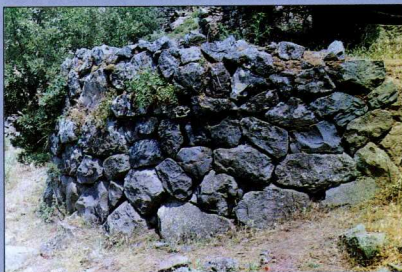
1β. Ο ισόδομος πύργος στα Μελάδια.

3α. Ο ισόδομος πύργος στον Κρουσκόπο.

3β. Ο ισόδομος πύργος στον Κρουσκόπο.

5. Ο κυκλικός πύργος στα Βατούδια Χυθρίων.

6α. Ο κυκλικός πύργος

2. Ο πύργος στον Ταφιό.

4α. Ο Παλιόπυργος στον Μαλιόντα.

4β. Παλιόπυργος Μαλιόντα, λεπτομέρεια τοίχου.

τον Κρυσκόπο.

6β. Ο κυκλικός πύργος στον Κρυσκόπο.

7. Ο κυκλικός πύργος στον Βεργιά.

8. Ο πύργος στο «Χορέμι» Χυδhrw.

Στις άκριες των κοιλιάδων σώζονται λιγοστά ερείπια τετράγωνων ή ορθογώνιων πύργων κτισμένων με ισόδομη τοιχοποιία. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 8 έως 11,04 μέτρα. Στους περισσότερους διατηρείται μονάχα ο κατώτατος δόμος. Οκτώ περιγράφει ο Robert Koldewey², τρεις ο Ι. Κοντής³, έναν ο Στρατής Παρασκευαΐδης⁴ κι έναν ο Πάνος Βαλαβάνης⁵. Σχετικά με τη χρονολόγησή τους, χωρίς να έχει γίνει καμία ανασκαφική έρευνα μέχρι σήμερα, επικρατεί η άποψη του Γερμανού αρχαιολόγου, πως οι πιο πολλοί κτίστηκαν στην Ελληνιστική εποχή, ίσως κοντά στο 167 π.Χ., οπότε οι Μηθυμνιοί υπέταξαν και προσάρτησαν στο κράτος τους την Άντισσα. Οι Ερέσιοι, τότε, φοβούμενοι τον καινούργιο γείτονα, ενίσχυσαν την άμυνα τους υψώνοντας τους ισόδομους πύργους.

Ερευνώντας την ερεσιώτικη γη κατά τα τελευταία χρόνια, διαπίστωσε την ύπαρξη επτά ακόμη πύργων της ίδιας κατηγορίας⁶. Ο πρώτος βρέθηκε στην τοποθεσία **Μελάδια**, όπου ενώνονται δύο μεγάλες ρεματίες του **χειμάρρου Τοιχλιώντα**, περάσματα σημαντικά που έφερναν από τα σύνορα στην αρχαία πόλη. Έχει τετράγωνο σχήμα, με μήκος πλευράς 11,30 μέτρα. Είναι ο μεγαλύτερος και, σχετικά, καλύτερα διατηρημένος πύργος της Ερεσίας. Διατηρούνται η δυτική και μέρος της νότιας πλευράς του σε ύψος τριών δόμων (περίπου 1,6 μέτρα). (Εικ. 1α, 1β).

Ένα περίπου χιλιόμετρο βορειότερα, στη θέση **Ταφίος**, σώζεται

το ερείπιο άλλου, ορθογώνιου πύργου, διαστάσεων 10x6,1 μέτρα. Διατηρούνται οι κατώτατοι δόμοι του μεγαλύτερου μέρους του βορινού τοίχου, ενώ από τις άλλες πλευρές μονάχα ίχνη θεμελίωσης. Ήταν κτισμένος με μια σπάνια παραλλαγή του ψευδοισόδομου συστήματος. (Εικ. 2). Κοντά στον πύργο διακρίνονται θεμέλια οικημάτων, και λίγο χαμηλότερα, πλάι στο ρέμα Μπαλή Αλώνια, τα χαλίσματα πέντε τάφων σε σειρά. Παρόμοια οικιστικά λείψανα παρατηρούνται στις περιοχές και των άλλων πύργων. Το μικρό κράτος είχε να φυλάξει πολλά ευαίσθητα στρατηγικά σημεία. Και θα ήταν σχεδόν αδύνατο για μια πόλη τριών, περίπου, χιλιάδων κατοίκων (άλλες τρεις χιλιάδες μένανε σε μικρούς οικισμούς της υπαίθρου χώρας) να διαθέσει τόσο στρατό για τη φύλαξή τους. Έτσι, οι ίδιοι οι χωρικοί που ζούσαν στους οικισμούς γύρω από τα ισχυρά κτίσματα ήσαν, πιθανότατα, επιφορτισμένοι με την άμυνα, φροντίζοντας τη λειτουργία των πύργων, στους οποίους, χωρίς άλλο, θα κατέφυγαν με τις οικογένειές τους να προστατευθούν σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής.

Ο τρίτος ισόδομος πύργος εντοπίστηκε ψηλά σε βραχώδες πλάτωμα της περιοχής **Κρουκόπου**, πάνω από το χωριουδάκι Τζίβρα. Κτισμένος σε μέρος ακριτικό, οριοθετούσε τα σύνορα με την Άντισσα. Η ανεύρεσή του κάλυψε το κενό που υπήρχε στο μεσαίο τμήμα της μεθοριακής γραμμής⁷. Ήταν τετράγωνος, με μήκος πλευράς 8 μέτρα. (Εικ. 3α, 3β). Σώζονται τμή-

ματα της βόρειας και της δυτικής πλευράς. Εντυπωσιάζει πεσημένος έξω από το κτήριο ο ένας σταθμός (παραστάδα) της εισόδου. Έχει κανείς από και απεριόριστη θέα μεγάλου μέρους της κεντρικής ζώνης των συνόρων.

Στη θέση **Σουλουκλού Σουγιού (Λιμνάζοντα νερά) Σιγρίου** σώζονται τμήματα θεμελίωσης ενός ακόμα ισόδομου πύργου, που οικοδομικό του υλικό ξεχωρίζει στους τοίχους παρακείμενης στάνης και σε αλώνι. Σώζεται επίσης το τεράστιο μονολιθικό αιψιδωτό υπέρθυρο του κτηρίου, διαστάσεων 95x95x50cm. Το παραμεθόριο αυτό οχυρό έλεγχε τη Β.Δ. εσχάτη του κράτους.

Στην τοποθεσία **Χορέλι - Χυδhrw**, ακριβώς στο αντίμαμμα δύο λαγκαδιών, Κουρούκλου και Μεθάλια, σώζεται μικρό τμήμα αρχαίου τοίχου από μεγάλες πολυγωνικές πέτρες δεμένες σε σειρές, που πάνω του έχει κτιστεί τεράστια στάνη. (Εικ. 4). Η ιδιόμορφη τοιχοποιία του είναι όμοια με του πύργου στο λαγκαδάκι του Κουρούκλου. Είχε άμεση οπτική επικοινωνία με όλα τα οχυρά της περιοχής (βλέπε χάρτη).

Στους Ν.Δ. πρόποδες του βουνού **Γιδάρης - Μεσοτόπου**, δίπλα ακριβώς σε ρεματιά, εντοπίσαμε τα τελευταία λείψανα ισόδομου πύργου από ντόπιες πολύχρωμες ηφαιστειογενείς πέτρες (όλοι οι άλλοι πύργοι αυτής της κατηγορίας κτίστηκαν εξ ολοκλήρου από γκρίζο ή κοκκινωπό τραχείτη). Σώζεται η θεμελίωση και σε μερικά τμήματα ο πρώτος δόμος της Β.Δ. πλευράς, μήκους 10,35 μ., η γωνία και μόνο 1,5 μ. της

9. Ο πύργος στο «Γιδάρη» Μεσοτόπου.

10. Λείψανα οχυρωματικού περιβόλου στην «Περιστεριά» Ερεσού.

Ν.Δ. πλευράς, το υπόλοιπο της οποίας είναι θαμμένο κάτω από τα χώματα της απότομης πλαγιάς. (Εικ. 5). Βρισκόταν δίπλα στο μονοπάτι που από τη νότια οροπέδια του κράτους, τα Μάκαρα, οδηγούσε στην αρχαία πόλη. Στην τοποθεσία **Χουρμάδια**, πάνω από την πλαζ του **Σγγρίου**, υπάρχουν πολλοί ορθογώνιοι λιθόπλινθοι, μερικοί με αυλάκια για μεταλλικούς συνδέσμους, εντοιχισμένοι σε δύο αγροικίες και στις γύρω πεζούλες, μαζί με άφθονα κεραμικά υπολείμματα. Τα ευρήματα πιθανώς για την ύπαρξη και εδώ αρχαίου ισόδομου πύργου.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια την οχυρωματική κατάσταση της Ερεσίας κατά τους αρχαιότερους χρόνους. Αναμφίβολα οι Ερεσίοι φρόντισαν από παλιά την οχύρωση ευαίσθητων θέσεων, πόσο μάλλον όταν μέσα στον 8ο αιώνα π.Χ. η Μήθυμνα υπέταξε την Αρίσθη, καταλαμβάνοντας τον εύφορο κάμπο της και αποκτώντας πρόσβαση στον πλούσιο «Εύριπο των Πυρραίων» (σημερινόν κάμπο Καλλονής). Το γεγονός δεν μπορεί να άφησε αδιάφορες τις άλλες πόλεις του νησιού, και κυρίως τις πιο αδύναμες. Πλάι σε μερικούς ισόδομους πύργους⁹ σώζονται τμήματα τοίχων κτισμένων με λεσβία δομή, πράγμα που κάνει πολύ πιθανό τον οχυρωματικό χαρακτήρα αυτών των εγκαταστάσεων ήδη από την αρχαϊκή περίοδο (Ι. Κοντής). Την ύπαρξη αρχαιότερου συστήματος εποπτείας φανερώνει μια ομάδα ισχυρών κτηρίων, πύργων ή περιβόλων δομημένων με **λεσβία δο-**

μή, που ήταν τοποθετημένα κοντά στα χερσαία σύνορα (με την Άντισσα)¹⁰, κοντά στα θαλάσσια σύνορα¹¹ ή πάνω σε βασικά μονοπέδια της ενδοχώρας¹².

Ερευνώντας περαιτέρω το αρχαιότερο δίκτυο οχυρών είχαμε τη χαρά να εντοπίσουμε πέντε ακόμα δυναμάρια:

Στην κορυφή μικρού υψώματος, στη θέση **Παλιόπυργος - Μαλιόνια**, υπάρχουν λείψανα τοίχων με λεσβία δομή καμωμένων, που ζώνουν το πλάτωμα από την ανατολική πλευρά, τη μόνη προσπελάσιμη. Ξεχωρίζουν δύο τμήματα, ένα ευθύγραμμο, κι ένα καμπύλο με επιμελέστερη αρμολή των λίθων. (Εικ. 6α, β). Η ισχυρή τοιχοποιία και η θέση του πάνω σε βασικό πέρασμα κάνουν πρόδηλη την οχυρωματική φύση του έργου.

Στην τοποθεσία **Περιστεριά - Ερεσού**, πάνω σε ύψωμα, στις παρυφές μικρής παραθαλάσσιας κοιλάδας, στέκουν α ερείπια οχυρωματικού περιβόλου ακανόνιστου σχήματος, που ήταν κτισμένους από μεγάλες πέτρες με λεσβία δομή, όχι ιδιαίτερα προσεγμένη. Μέσα στον περιβόλο διακρίνονται χωρίσματα (εικ. 7).

Τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα της έρευνάς μας ήταν τ' απομεινάρια τριών¹³ περίτεχνων κυκλικών πύργων. Πρόκειται για κτήρια μοναδικά¹⁴ πάνω στη Λέσβο, μα, απ' όσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, και σ' αλόκληρο το Αιγαίο.

Ο πρώτος βρέθηκε σε «ακριτική» περιοχή, στην τοποθεσία **Βατούδια - Χυδήρων**. Έχει διάμετρο 6,2 μ. και σώζεται το δυτικό μισό σε ύψος 2 μ., κτισμένο από μαύρη ντόπια πέτρα με καλή λεσβία δο-

μή. (Εικ. 8). Το χάλασμα είναι γνωστό στους χωρικούς με τ' όνομα «Πύργος».

Στην περιοχή **Κρουκόπος**, πεντακόσια μέτρα πιο ψηλά (δυτικά) από τον ισόδομο πύργο, εντοπίσαμε το χάλασμα άλλου, **κυκλικού**. Ήταν ο μεγαλύτερος και ισχυρότερος στο είδος του, με διάμετρο 14,5 μ. και πάχος τοίχου 1,2-1,4 μ. Διατηρείται το ανατολικό και το νότιο μέρος του σε ύψος 1,5 μ. Εντυπωσιάζει η προσεγμένη λεσβία τοιχοδομή. (Εικ. 9). Το ισχυρό κτίσμα, η θέση του πάνω στα σύνορα και η γεωγραφική του με τον ισόδομο πύργο, που θεωρείται οχυρό της ελληνιστικής εποχής, καθιστούν αναμφίβολο τον οχυρωματικό σκοπό του έργου κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Τέλος, στη θέση **Βεργάς - Ερεσού**, σώζεται το ερείπιο ενός τρίτου κυκλικού πύργου. Βρίσκεται σε βουνοπλαγιά, πάνω από το χείμαρρο Χαλάντρα, που αποτελούσε βασική οδό επικοινωνίας, η οποία κατέληγε στην αρχαία πόλη. Έχει διάμετρο 8,6 μ. Διατηρείται μόνο το κάτω (δυτικό) μέρος του σε ύψος 1,4 μ., μαζί με το ορθογώνιο κατώφλι της θύρας. (Εικ. 10).

Ολοκληρώνοντας τη μικρή τούτη εργασία, θα λέγαμε, συμπερασματικά, πως από την αυγή ακόμα της αρχαϊκής εποχής, ίσως και λίγο παλιότερα, αναπτύχθηκε στην επικράτεια της Ερεσού ένα αμυντικό δίκτυο εποπτείας των συνόρων (χερσαίων και θαλάσσιων) και των βασικών περασμάτων, που το αποτελούσαν πύργους, κυκλικό ή ορθογώνιο, και περι-

βολοι, με κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τη λεοβία οικοδομή. Είναι πολύ πιθανό, μέρος αυτού του δικτύου, και κυρίως τα οχυρά κορυφών (βίγλες) να «έμεινε σε ενέργεια όταν κτίστηκαν τα ελληνιστικά οχυρά» (Ι. Κοντής). Έτσι, στην Ελληνιστική εποχή το δίκτυο ήταν τέλεια οργανωμένο, μιας και μεγαλύτερος αριθμός οχυρών έκανε ευκολότερη την επικοινωνία, αφού συντόμισε τη μεταξύ τους απόσταση. Οι ισόδομοι πύργοι ήσαν κτισμένοι, συνήθως, χαμηλά, στις ρεματίες, και λίγοι απ' αυτούς είχαν άμεση οπτική επαφή μεταξύ τους. Όμως οι περισσότεροι μπορούσαν, μέσω γεωτονικού υψώματος, να επικοινωνήσουν με τις βίγλες¹⁵, μερικές από τις οποίες «έβλεπαν» την ακρόπολη της Ερεσού. (Βλέπε τα κόκκινα βέλη στο χάρτη).

Όσο για τον τρόπο που επικοινωνούσαν τα σημεία του δικτύου, η φωτιά και ο καπνός ήσαν τα συνηθέστερα μέσα, γνωστά από την εποχή του Ομήρου. Κατά τις περιηγήσεις μας στις όμορφες ρεματίες της Ερεσούς μάς έκανε εντύπωση πως οι τοσπάνδες, που διέμεναν στις εσοχές μέχρι πρόσφατα, βροντούσαν μεγάλες

θαλασινές κοχύλες, είτε για να συνεννοηθούν μεταξύ τους από μακριά είτε για να φοβηρίσουν τις αλεπουδές τη νύχτα, προστατεύοντας έτσι τα κοπάδια τους. Ο βροντώδης ήχος τους, όπως διαπιστώσαμε, αντιλαλεί σε τούτα τα λαγκάδια διανύοντας μεγάλη απόσταση, που, σύμφωνα με μαρτυρίες γεροβοσκών, κυμαίνεται από 2 έως και 8 χιλιόμετρα, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες και τη διαμόρφωση του εδάφους. Να σημειωθεί πως η απόσταση μεταξύ δύο γειτονικών οχυρών είναι από 1-7 χλμ. (οι αποστάσεις υπολογίστηκαν σε ευθεία γραμμή). Θεωρούμε, λοιπόν, πολύ πιθανό πως στα αρχαία χρόνια¹⁶ ο αχός της κοχύλας μπορούσε να σημάνει, όπως και η φωτιά, τον κίνδυνο επιδρομής εχθρικής και να καλέσει σε σύναξη τους χωρικούς που εργαζόταν στα γύρω από τον πύργο μέρη, ειδοποιώντας ταυτόχρονα και το κοντινότερο οχυρό να στείλει ενισχύσεις.

Σημειώσεις

1. Το δίσωσο ο Αθηναίος (Bei Athenaeus III, p11f) από το έργο του εκ Γέλας ποιητή Ηούπασια.
2. Στο βιβλίο του *Die antiken baureste der Insel Lesbos*, Berlin 1890, αναφέρονται οι πύργοι στις τοποθεσίες Αποθήκα, Μάκαρα (δύο πύργοι), Λαπέδια (Μηλατιδικές) - Άγρας, Χρούσος - Μεσότοπος, Οικία - Σιγρίου δύο, Μάντρα Σιγρίου (σημερινή ονομασία «Αζιά Βολιάδα»).
3. Έναν στο Παλιόκαστρο - Σιγρίου και δύο στη θέση Αλώνια Τσιχλιώντα. Βλ. Ι. Κοντή, *Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, 1975, σσ. 330 και 333.
4. Στο λαγκάδι του Κουρούκλου, «Οδοιπορικές σημειώσεις», εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, Μυτιλήνη 27 και 28/9/1929.
5. Πάνου Κοντέλλη, *...ο κόσμος ο μικρός...*, Αθήνα 1985, σ. 82.
6. Άλλους δύο εντοπίσαμε παλαιότερα στην κοιλιά Τσιχλιώντα, θέσεις Ατακιά, Σκορδαλός. Βλ. Β. Κουμαρέλα, «Τσιχλιώντα, ένα ποίημα γεμάτο ιστορία», περιοδικό *Αιολικά Φύλλα*, τεύχος 21, Απρίλιος 1991, και έναν στη θέση Κλημάδι (ίδιο), «Πύργος και δυναμάρια γής Ερεσούς», εφημ. *Αιολικά Νέα* 29/6/1992 και 5/7/1992.
7. Τα οικιστικά στοιχεία προέρχονται από τον Ι. Κοντή, ό.π., σσ. 379-380.
8. Κενό που επισημαίνει ο Ι. Κοντής, ό.π., σ. 331.
9. Μάκαρα, Χορέλι Χυθίρων, Αποθήκα.
10. Πήγαδος - Σιγρίου (Μάκη Αζιώτη), *Περαπαιώντες τη Λέσβο*, σ. 482), Τυρρά-

νια - Χυθίρων (Στρατής Παρασκευαΐδης: εφημ. *Ταχυδρόμος*, Μυτιλήνη 29/9/1929), Βαλάνια και Σκοτεινό - Χυθίρων (Μ. Αζιώτη, ό.π., σσ. 422 & 423), Ξερά Ξύλα - Άγρας (Β. Κουμαρέλα: «Ένας καλόχτιστος λησμονημένος», περιοδικό *Αιολικά Φύλλα*, τεύχος 18, Ιούλιος 1990), Άι Άις Άγρας (Μ. Αζιώτη, ό.π., σ. 527), Βίλια του Αετού - Άγρας (Ι. Κοντή, ό.π., σ. 332), 11. Φασκοβάρ - Σιγρίου, Κοπέτρι Τσιχλιώντα (Β. Κουμαρέλα: «Τσιχλιώντα, ένα ποίημα γεμάτο ιστορία»), Ανώματος Μάκαρα (Μ. Αζιώτη - Β. Κουμαρέλα - Σ. Κωφόπουλου: «Ένα αγνωστό οχυρό στα Μάκαρα», εφημ. *Εμπρός*, Μυτιλήνη 28/3/92), Τραπεζίο - Αποθήκα (Β. Κουμαρέλα «Το οχυρό στην Αποθήκα», εφημ. *Αγία*, 9/10/1988), 12. Σκάφη - Ερεσού (Σ. Χαριτωνίδης: *Αρχαιολογικό Δελτίο* 17 (1961-62), 215, Παλιά Σπίτια - Ερεσού (Β. Κουμαρέλα: «Ξεχασμένα αρχαία οχυρά», περιοδ. *Αιολικά Φύλλα*, τεύχος 16, Ιανουάριος 1990), Πυργί και Γυμνό Βουνό - Χυθίρων (Β. Κουμαρέλα: «Στα Χυδερωτικά βουνά», εφημ. *Εμπρός*, 27/2/1992), 13. Ένας τέταρτος βρέθηκε στο Κλαδομάντρι - Χυθίρων (Μ. Αζιώτη, ό.π., σ. 424), 14. Την ίδια μοναδικότητα για το νησί παρουσιάζουν και οι ισόδομοι πύργοι της Ερεσούς,

15. Φασκοβάρ, Πήγαδος, κορυφή Γυμνού βουνού, Παλιά σπίτια - Αετού, Κλαδομάντρι - Χυθίρων, Ανώματος - Μάκαραν, Άι Άις - Άγρας, θέση Βαρνάκι - Ερεσού (όπου τελευταία ανακαλύψαμε ίχνη αρχαίας βίγλης), 16. Μαρτυρία για τη χρήση κοχύλας κατά την αρχαιότητα βρίσκουμε στο έργο του Ευριπίδη *Ικλιγένεια εν Ταύροις*, στίχος 303: «Κόχλους πεφωσών συλλέξαντες τε εγχαυρίους», όπου ένας βοσκός καλεί με κοχύλια τους συντρόφους του να μαζευτούν για ν' αντιμτωπώσουν δύο έζοντες, τον Πυλάδη και τον μπτροκτόνο Ορέστη, την ώρα που ο τελευταίος, κινηθμένος από τις Ερινιές και σε κρίση μανίας ενρισκομένος, έσφαζε άλυπτα ένα κοπάδι βόδια.

Unknown Castles and Peribols of Ancient Eressos

V. Koumarelos

The country side of Eressos, one of the six towns of Lesbos, was organized in small agricultural agglomerations. Along the edge of the valleys some architectural remains testify the existence of rectangular towers, thirteen of which have been so far described by various archaeologists. The author of this article has discovered seven more as well as a number of peribols, all of them belonging to the defensive network of the region